

УДК 339.92(075.8)

Л. Х. Доленко, Г. С. Прокоф'єва

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ФЕНОМЕН СВІТОВОЇ УРБАНІЗАЦІЇ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

В статті досліджуються причини сучасного посилення урбанізаційних процесів у світі та роль міст як центрів світових фінансових мереж та інноваційних кластерів.

Ключові слова: урбанізація, мегаполіс, місто, агломерація, міграція.

Урбанізацію можна визначити як історичні зміни форм суспільного життя навколо існуючих міст на територіях, що вважаються привабливими внаслідок культурних, історичних, економічних та інших причин. Зважаючи на те, що ядрами урбанізованих територій, як правило, є міста, важливим є визначення сутності цього явища, яке існує, наскільки відомо, з античних часів у Месопоталії, долинах Йордану, Інду та Янцзи. Дослідження у цьому напрямку стають все більш проблемними внаслідок того, що різноманітні соціальні науки, ґрунтуючись на різних базових ідеологіях, протистоять одна другій. Варто лише звернути увагу на розмивання самого поняття «місто» в урбанізованих ареалах, яке в наші часи продовжує використовуватись враховуючи багатотисячолітній термін існування та його символічний зміст. Якщо ще за часів першої промислової революції було легко відрізнити місто від суто сільської території: воно мало чітко визначені архітектурні форми та юридичні межі, відображені у відповідних документах, то в наші часи делімітація таких кордонів утруднена, бо не існує чітко помітних граничних відмінностей. Існуючі розбіжності національних критеріїв приводять до того, що містами вважаються населені пункти від 200 жителів, як у Данії, так і від 50 000, як у Японії. Якщо в одних країнах існує суто адміністративний підхід (США), то в інших це може бути «урбаністичний аспект» населення або відсоток сільських жителів. Труднощі пов'язані, з тим, що структури і функції сучасного міста та його оточення є складними. Як констатує Д. Пумен, «будь-які надмірно прості визначення, які базуються лише на одному підході, ризикують викривити складність, притаманну феномену урбанізації».

До недавнього часу світова популяція була переважно сільською. Сучасне місто народилось з індустріальною революцією, розвитку засобів комунікації, сільської міграції. Західна Європа і Північна Америка в ХІХ ст. зазнали швидкої урбанізації, тоді як у дореволюційній Росії в 1904 р. міське населення складало 17 %, а у світі в 1900 р. воно не перевищувало 14 % (проти 6,4 % в 1850 р.). У середині ХХ ст. вже 30 % жителів планети вважались міщанами, і цей ріст прискорюється. Зараз ця частка перетнула поріг в 50 % і продовжує швидко збільшуватись, на що особливо впливає урбанізація двох найбільш населених країн: Китаю та Індії. Разом з тим чіткий по-

діл розселення на урбанізовані та аграрні території все більше розмивається і втрачається одна з важливих ознак відмінності — спосіб життя. Якщо для відносно малорозвинених країн ще підходить визначення Г. Шабо «Здається, що поняття міста для кожного зрозуміло: ми визначаємо місто як протилежне місцевості, яка його оточує», то для розвинених країн існує термін «міське не сільськогосподарське»: люди ночують за містом, але працюють у містах. Навіть агровиробництво все більше і більше індустріалізується. Тиск на оточуючий простір все більшої штучності життєвої інфраструктури, зростаючого населення стає все потужнішим. Тому нерідко мова йде про «божевільну урбанізацію світу» і про те, що «зростання урбанізації відбувається у такому ритмі, що географи не знають що і думати» (А. Банер, 2009). Це зростання є особливо потужним у найбільш бідних країнах. В Африці міське населення збільшилось в 11 разів між 1950–1997рр., і зовсім скоро кожний другий африканець буде жити у місті. Таке прискорення зростання має багато негативних аспектів: руйнування екосистем, збільшення різноманітних ризиків, розростання трущоб і злиденного населення на периферіях міст. ООН передбачає, що якщо ситуація не зміниться, біля 1,4 млрд людей зосередиться в бідонвілях в 2020 р. — вже зараз більш ніж 40 % населення індійських міст живе в цих злиденних зонах.

Міста концентрують інвестиційні можливості та робочі місця, забезпечуючи економічний розвиток та високооплачувані професії, кращий доступ до благ, сервісу, місцеположення і, загалом, кращу якість життя, що стимулює міграцію сільських жителів до урбанізованих територій.

Усе це стимулює посилення їхньої економічної, політичної, фінансової, культурної ролі. Наприклад, ВВП Токіо у 2008 р. склад 1479 млрд дол., Нью-Йорка — 1406, Лос Анжелеса — 792. Для порівняння: у 2010 р. ВВП Російської Федерації дорівнював 1477 млрд дол., а Великої Британії — 2259 млрд дол.

Такий «вибух» урбанізації має багаточисленні причини, які залежать від економічних і соціальних умов різних країн і по-різному впливають на процес. В епоху глобалізації привабливість різних регіонів посилюється: певні регіони притягують мігруюче населення більше, ніж інші; так, великі міста, які концентрують фактори успіху, приваблюють молоді кваліфіковані та малокваліфіковані кадри. У сучасному світі узбережжя морів та океанів теж притягують населення, що створює тиск на природне середовище; варто глянути на знамените південне узбережжя Франції, майже повністю забудоване віллами. Одесу та її пригороди, очевидно, також очікує цей результат. У США прибережне населення зростає в чотири рази швидше, ніж всередині країни, а в Китаї розрив в умовах життя між літальними регіонами і іншими частинами постійно збільшується. ВВП міст по відношенню до регіону: США — 84 %, Західна Європа — 63 %, Латинська Америка — 77 %, Китай — 78 %, Індія — 39 %. Згідно підрахунків уже згаданої Мс Kinsey, різниця у доходах населення великих міст, які налічують більш ніж 150 тис. жителів, та іншим населенням була така: США — 134 %, Західна Європа — 130 %, Латинська Америка — 258 %, Китай — 383 %, Індія — 275 %.

Сьогоднішня урбанізація приймає різноманітні форми, і стає все важче визначити чітку логіку цього розпорошеного по всьому світі процесу. До нього додається неконтрольоване зростання мегаполісів в країнах, що розвиваються, таких як Лагос, Мехіко, Сан Пауло тощо. Мегаполіси розвинених країн теж створюють великі проблеми із забрудненнями, транспортом, безпекою та іншими умовами життя.

Таблиця 1

Населення найбільш урбанізованих територій світу

№	Урбанізована територія	Країни	Населення
1.	Токіо	Японія	43 200 000
2.	Мехіко	Мексика	27 584 233
3.	Нью-Йорк	США	24 933 312
4.	Сеул	Півд. Корея	22 813 552
5.	Сан Пауло	Бразилія	19 592 271
6.	Мумбай	Індія	19 196 000
7.	Лос-Анжелес	США	17 629 607
8.	Каїр	Єгипет	17 602 000
9.	Делі	Індія	17 582 000
10.	Джакарта	Індонезія	17 000 000
11.	Осака	Японія	16 490 000
12.	Москва	Росія	14 837 510
13.	Шанхай	Китай	14 503 000
14.	Карачі	Пакистан	14 500 000
15.	Маніла	Філіппіни	14 500 000
16.	Калькутта	Індія	14 277 000
17.	Лондон	Велика Британія	13 945 000
18.	Лагос	Нігерія	13 400 000
19.	Буенос-Айрес	Аргентина	13 244 253
20.	Стамбул	Туреччина	12 697 164
21.	Тегеран	Іран	12 150 742
22.	Париж	Франція	12 098 098
23.	Ріо-де-Жанейро	Бразилія	11 849 940
24.	Дакка	Бангладеш	11 430 000

Джерела: <http://www.citypopulation.cle/World.html>;
<http://www.census.gov/population/estimates/metrocity/ma99-03a.txt>;
<http://www.demographia.com>

Таблиця 2

Населення міст Європи з оточуючими урбанізованими територіями
(понад 2 млн жит.)

№	Міська агломерація	Країни	Населення урбанізованих територій	Населення центральних міст
			(оцінка 2007 р.)	(оцінка 2009 р.)
1.	Москва	Росія	14 926 513	11 514 300
2.	Париж	Франція	11 836 970	2 201 578
3.	Лондон	Велика Британія	10 577 000	7 683 316
4.	Мілан	Італія	7 320 000	1 324 923
5.	Санкт-Петербург	Росія	6 125 627	4 868 500
6.	Мадрид	Іспанія	6 098 000	3 259 376

Закінчення табл. 2

№	Міська агломерація	Країни	Населення урбанізованих територій	Населення центральних міст
			(оцінка 2007 р.)	(оцінка 2009 р.)
7.	Барселона	Іспанія	4 853 000	1 641 281
8.	Донецьк	Україна	4 486 333	1 016 194*
9.	Київ	Україна	4 464 793	2 611 327*
10.	Ліверпуль — Манчестер	Велика Британія	4 209 000	454 654 396 309
11.	Берлін	Німеччина	4 026 000	3 418 983
12.	Неаполь	Італія	3 833 000	959 303
13.	Афіни	Греція	3 799 000	752 573
14.	Рим	Італія	3 776 000	2 491 807
15.	Катовіце	Польща	3 384 370	309 626
16.	Варшава	Польща	3 370 000	1 709 781
17.	Дніпропетровськ	Україна	3 368 019	1 080 846*
18.	Гамбург	Німеччина	3 280 000	1 773 537
19.	Бірінгем	Велика Британія	3 250 000	945 747
20.	Лісабон	Португалія	2 800 000	482 678
21.	Бухарест	Румунія	2 600 000	1 920 121
22.	Будапешт	Угорщина	2 572 000	1 656 358
23.	Амстердам	Нідерланди	2 310 000	755 207
24.	Копенгаген-Мальме	Данія-Швеція	2 379 000	1 081 788 263 797
25.	Штутгарт	Німеччина	2 344 000	596 337
26.	Мюнхен	Німеччина	2 325 000	1 360 717
27.	Брюссель	Бельгія	2 129 000	1 050 143
28.	Ліон	Франція	2 118 132	483 181
29.	Відень	Австрія	2 082 000	1 690 103

* На 01.01. 2012 р.

Джерела: ті ж самі.

Сьогодні міста досягли історично беспрецедентно великих розмірів. Зростаюча кількість мегаполісів (див. таблицю 1) спричиняє великий тиск на природоресурсну систему.

Незважаючи на те, що міста займають лише 2 % населеної земної суші, їхнє існування спричиняє більшість екологічних проблем на найвіддаленіших територіях внаслідок різноманітного попиту, який може бути задоволений використанням ресурсів цих територій. Так, вважається, що для задоволення енергетичних та інших ресурсних потреб Лондона використовується площа, яка в 300 разів перевищує площу Великої Британії [1].

Занепокоєність щодо сучасної анархічної урбанізації не повинна, однак, затінити принципову реальність: міста є дзеркалом цивілізацій, їх символами, згадаймо Рим, Геную, Париж, Київ, Москву, Мекку тощо. Спеціалізовані види діяльності народжували міста як центри релігій, політичної активності, комерції, адміністрації, культури тощо. Тому місто можна чітко визначити згідно його основних функцій, концентрації населення та способу міського життя. Р. Е. Парк [2], соціолог чиказької школи, писав в 1916 р.: «Місто є, швидше, стан духу, сукупність звичаїв і традицій».

Однак сьогодні міста «вибухнули» і все більше складаються з острівців, інкорпорованих в сільську місцевість. Але осередкові агломерації, завдяки сервісним службам, іміджу, інфраструктурі та сучасному обладнанню, завжди привабливі. Традиційне місто в реальності є керівним центром території, яка пропорційна його значенню. Однак у 1996 р. О. Дольфус висунув концепцію «світового мегаполісного архіпелагу» (СМА), тобто сукупності міст, які претендують на «управління світом», концентруючи інноваційну фінансову та управлінську активність. Ці міста, СМА, не реалізують прямо свою владу на свої ближні периферії: вони більше зв'язані між собою завдяки сучасним технологіям.

Прикладом може слугувати діяльність Нью-Йорка, Лондона і Гонконгу. Ці три міста, об'єднані спільною єдиною економічною культурою, пов'язані інтенсивним авіасполученням, оптиковолоконними кабелями, ідеально розміщеними на земній кулі, створили фінансову мережу, яка посприяла зростанню гнучкості і реактивності світової економіки та швидкому залученню до неї нинішнього фінансово-економічного велетня — Китаю. Цікаво, що ніхто не планував нинішню роль та розміщення цієї трійки, яка забезпечує цілодобову циркуляцію фінансово-інформаційних потоків. Функціонування цих мегафінансових центрів дало змогу М. Елліот назвати їх одним словом Ньюлонконг [3].

Цікаво, що протягом 80-х років ці міста були у занепаді — виробництво покидало Нью-Йорк і Лондон, відповідно стагнували і їхні порти. Майбутнє Гонконгу було непевним внаслідок закінчення терміну колоніального володіння Великої Британії.

Однак досвід міжнародної торгівлі, нагромаджений цими, у минулому портовими, центрами був уміло використаний. Міжнародні комерційні мережі та особисті контакти, притаманні діловій еліті даних мегаполісів, посприяли формуванню та розквіту їхньої нової діяльності — фінансам. Віднині ці три міських ареали, тісно пов'язані між собою, за виразом вже цитованого М. Елліот «підливають мастило в трибки комерції та розвитку». Саме звідси найбільші банки світу, розмістившись в цих стратегічно важливих пунктах, притягують найбільші ТНК у пошуках кредитів та представлення на біржах. Нинішній розквіт економіки Китаю значною мірою зобов'язаний кредитам, які пішли з Гонконгу, і це пояснює особливу політику китайського уряду, який залишив специфічний статус цій території.

Зрозуміло, що вплив Ньюлонгконга неможливо пояснити лише їхньою фінансовою діяльністю. Це — також центри культури та талантів, які притягуються до них з усього світу, незважаючи на дороговизну землі та нерухомості. Понад три мільйони ньюйоркців народилися поза межами США, а майже 50 % жителів розмовляють у сім'ї іншими, ніж англійська, мовами. Анкетування робочої сили в Лондоні засвідчило, що 31 % жителів народилися поза межами Великої Британії, а до Гонконгу з'їзжаються люди не лише з континентального Китаю, а і з Канади, США, Британії, зокрема, нащадки китайців, які в свій час емігрували з країни походження.

На прикладі Ньюлонгконга можна стверджувати: мегаміста віднині не супроводжують економічний розвиток: вони є його серцевиною, продукту-

ючи не товари, а капітал. Ця історична трансформація здійснюється у світовій мережі, в якій постійно організуються обміни між велетенськими фінансовими центрами та такими ж підприємствами світового масштабу. Як сказала одна з чиновників Сингапура, — «Ми нічого не виробляємо, але у нас багато грошей».

Згідно прогнозу консалтингової компанії McKinsey, основна частка економічної діяльності через 13 років в 2025 р. буде зосереджена в 600 найбільших агломераціях, у яких будуть жити мільярди нових споживачів. Саме найбільші міста забезпечать зростання світової економіки у 1,5 рази, вносячи у нього 65 % росту або 30 млрд дол. [4].

Сучасна авангардна роль міст в соціальному житті суспільств не підлягає сумніву. Але постає питання, яка вона була раніше? Поширеним поглядом є те, що місто виросло на природній основі — сільському розселенні, і, відповідно, його економіка є продовженням сільської. Догма про примат сільського господарства домінує до цих пір. Але якщо уважно проаналізувати як історичні, так і сучасні аспекти взаємовідносин між містом і селом, то само собою виникають сумніви щодо цих усталених поглядів. Цікаву та логічно обґрунтовану аргументацію щодо цього питання надає американська дослідниця Д. Джекобс [5].

Вона стверджує, що існують багаточисленні приклади того, що сільське господарство не може досягти прийняттого рівня продуктивності, якщо воно не використовує товари, послуги та інновації, які виходять з міст. Більш низьку продуктивність демонструють райони, найбільш віддалені від міст. Підняття аграрного виробництва слідує за зростанням міст. Прикладом може бути Японія, у якій до Другої світової війни, незважаючи на працьовитість та бережливість фермерів, більшість людей ніколи не їли вволю. Основу харчування японців складав рис, і недостатність харчів пояснювалась обмеженістю земель, придатних до вирощування рослин, що і обґрунтовувало необхідність завоювання територій Південно-Східної Азії. Але відразу після закінчення війни сільське господарство пережило дивовижні зміни, які неможливо, на думку автора, пояснити лише реформами агросектору. Цей результат можна пояснити впливом урбанізованої діяльності. Село почало отримувати добрива, машини, електрику, холодильне устаткування, результати роботи генетиків, тобто товари і послуги, які створювались у містах. В результаті з 1960 року внутрішній попит на рис, який раніше традиційно імпортувався, повністю задовільнився, до того ж його споживання зменшилося внаслідок збільшення різноманітності харчових продуктів, зокрема, риби, яку почали виловлювати значно більше на сейнерах, побудованих на міських верф'ях. Фермери також збільшили виробництво молока, м'яса, яєць, фруктів та овочів. Отже, Японія забезпечила зростання продуктивності сільського господарства завдяки росту міської економіки, причому це було забезпечено за більш короткий термін, ніж у США та Західній Європі, що є прикладом і для інших країн з дефіцитом харчів. До цього можна додати яскравий приклад Ізраїлю — в сухій пустелі створено, за короткий період, високопродуктивне сільське господарство, яке за 25 років збільшило продукцію в 17 разів. Як заявив

у бесіді Ш. Перес, «...сільське господарство — це на 95 % наука і на 5 % праця» [6].

Таким чином, можна зробити висновки, що сучасна продуктивність сільського господарства була забезпечена сотнями інновацій, створених у містах і потім розповсюджених у аграрному секторі. Заводи і фабрики з виробництва добрив, техніки, агростанції тощо, навіть розміщені у сільській місцевості, зобов'язані своєю появою не селу, а місту. І це пояснюється не «тупістю» селян, а особливо сприятливим для інновацій умовами, які формуються в містах. Усі надбання технічного прогресу в агрокомплексі мали, зазвичай, своїх попередників в промисловості: електрика, механічні пристрої, якісні дороги тощо. Вирощення гібридних сортів, зокрема, карликових сортів пшениці, соняшника, рису, яке привело до революції аграрного сектора, було розроблено не в сільських районах, а в міських лабораторіях вченими, які довго пропагували результати своїх винаходів.

Прикладом, наскільки безпомічне сільське населення без допомоги міст, є ситуація, яка описується Сесілем Вуджем-Смітом в його книзі «Великий голод». Коли у 1840-х роках внаслідок знищення врожаю картоплі паразитами в Ірландії наступив голод, але ні місцева влада, ні зовнішня допомога не змогли врятувати населення. В ті частини країни, які потребували допомоги, неможливо було доставити продовольство, бо не існувало портів, а там, де вони були, за відсутністю доріг було неможливо перевезти зерно. Окрім цього, в країні, де вирощувалась монокультура — картопля, не було млинів для помолу зерна голодуючим. Не було ні інструментів для будівництва млинів, ні пекарень для випічки хліба, ні можливостей для поширення знань щодо вирощування інших, крім картоплі, культур. Такий результат можна пояснити тим, що колоніальний уряд Англії всіляко гальмував процес індустріалізації Ірландії і, отже, розвиток міст на її території [5].

Головною демографічною інновацією ХХ ст. є розтікання урбанізованих територій. Цей термін (*Urban sprawl*, англ.) пов'язаний з виникненням багаточисленних диспропорцій: значні витрати на транспорт, соціальну сегрегацію, проблеми з утилізацією відходів тощо. Таке розпливання провокується нижчими цінами у пригородах або бажанням оселитись у більш благополучних, з різних причин, країнах. Наприклад, фінські пенсіонери переселяються у спеціально побудовані для них містечка в Іспанії, де нижчі ціни і більш сприятливий клімат. За цих умов концепція «стабільний розвиток» має особливе відношення до міст. В 1987 р. «звіт Брендана Ланда» (президента комісії ООН) стає дуже популярним. Дійсно, як можна передбачити майбутнє, зупинити негативні явища, захистити довкілля, зважаючи на існуючі негативні результати урбанізації?

Виклики довготривалих перспектив ставлять багаточисленні проблеми у світі, відміченим конкуренцією, прибутком, діями задля швидкого доходу, близьорукими інтересами політиків. І в цьому контексті важливим є реалізація двох цілей: покращення якості життя та збереження природного і аграрного простору, враховуючи, що майбутнє сільських територій є невіддільним від урбанізованих.

Проблеми урбанізації особливо стосуються країн, що розвиваються: «стабільний розвиток» передбачає зникнення слабозвинутості, несправедливості, війн, які паралізують багато країн. Наприклад, кожна четверта африканська країна знаходиться у стані громадянської війни, внаслідок чого п'ятнадцять мільйонів людей були вимушені емігрувати. Нерідко економічне зростання посилює нерівність, як і наявні природні ресурси, свідченням чого були недавні «арабські революції». Посилена еміграція у міста, зрозуміло, збільшує кількість людей, які живуть у злиднях. З іншого боку, фешенебельні квартали примножуються у великих містах: Лондон, Нью-Йорк, Москва, Київ стають одними з найдорожчих міст внаслідок припливу багатих покупців. Українські, як і російські, олігархи надають перевагу розкішному життю в цих агломераціях.

Поступове розширення меж міст розвинених країн, які поступово формують навколо себе урбанізовані території, звільнює їх центри від надмірної скупченості будівель та людей, забезпечуючи тим самим кращі екологічні умови для проживання тих, хто залишається. Вже зараз для багатьох європейських міст є характерним переселення жителів у пригороди, а звільнені квартири здаються в оренду під готелі, офіси, ресторани тощо. Спостерігається також відновлення попередніх екосистем. Так, а Парижі під дахом оперного театру вже 25 років існує колонія бджіл, які приносять щорічно до 500 кг меду, а всього в місті існують біля 400 пасік. Причому лабораторні дослідження показали, що якість «міського» меду краща, ніж «сільського» внаслідок широкого використання хімікатів фермерами, і якщо смертність перших складає 3–5 %, то серед сільських бджолосімей — 10–20 %. Теж саме спостерігається і в Лондоні [1].

Внаслідок перелічених причин місто стає об'єктом досліджень та дискусій усіх суспільних наук і стосується всіх прошарків населення: депутатів, чиновників, простих міщан, селян тощо. Можна сказати, що майбутнє міст означає майбутнє нації.

Список літератури

1. [Електронні ресурси] — Режим доступу: www.eca.europa.eu/fr/articles/zones-urbaines/
2. I.-P. Paulet Mannel de geographie ur baine. — Armand Colin, Paris, 2010. — P/ 4
3. Elliott M. Tale of Three Cities Tame Magazine. Vol. 171. — № 4. — 28 jauntier 2008.
4. [Електронні ресурси] — Режим доступу: www.finmarket.ru/r/nws/hotnews.asp&id
5. Джекобс Д. Экономика городов. Культурное население. — Новосибирск, 2008. — С. 44–88.
6. «Корреспондент». — № 22, 8 червня 2012. — С. 64.

Л. Х. Доленко

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

**ФЕНОМЕН МИРОВОЙ УРБАНИЗАЦИИ: ПРИЧИНЫ
И ПОСЛЕДСТВИЯ**

Резюме

В статье исследуются причины современного усиления урбанизационных процессов в мире и роли городов как центров мировых финансовых сетей и инновационных кластеров.

Ключевые слова: урбанизация, мегаполис, город, агломерация, миграция.

L. Dolenko

Odessa National University named after I. Mechnikov

PHENOMENON WORLD URBANIZATION: CAUSES AND CONSEQUENCES

Summary

The article examined the causes of contemporary urbanization processes in strengthening peace and the role of cities as centers of global financial networks and innovation clusters.

Key words: urbanization, metropolis, city, agglomeration, migration.